

IMPOTENTIE DOOR DE EEUWEN HEEN^o

Mels van Driel*

Door de eeuwen heen heeft er in de meeste culturen bij de man een diepgewortelde angst voor impotentie bestaan. In dit artikel wordt nader ingegaan op cultuur-historische gegevens uit de afgelopen 4000 jaar.

Impotentie is altijd al een bron van pijn, vernedering en schaamte geweest. De lijst van potentieverhogende middelen is dan ook eindeloos en loopt van rechtstreeks uit de borst gezogen zog tot een extract van gedroogde groene kevers, het laatste beter bekend onder de naam "Spaanse Vlieg".

Invloed van religies

In de oude Hindoe-cultuur, ongeveer 4000 tot 1000 jaar voor Christus, onderscheidde men 6 oorzaken van impotentie: 1. mentaal, bijvoorbeeld ten gevolge van gedwongen geslachtsge-meenschap met een onaantrekkelijke vrouw, 2. excessief prikkelende spijsen, 3. frequente masturbatie zonder dat tegelijkertijd een aphrodisiacum werd gebruikt, 4. "vrijwillige" onderdrukking van de seksuele verlangens, 5. gedestruëerde zaadstrengen en 6. congenitaal. In geval van impotentie door één der twee laatstgenoemde oorzaken was geen therapie mogelijk. In alle andere gevallen bestond de behandeling in hoofdzaak uit het volgen van diëten. Sesamzaad, zout, peper, bruine suiker, eieren en karnemelk waren de belangrijkste ingrediënten (Sushruta Samhita, 1963). Uit de Sushruta Samhita, één van de zogenaamde "Ayurvedas" (letterlijk vertaald: "Gedichten over de Kennis van het Leven") wordt duidelijk, dat het herstel van het vermogen tot voortplanting voorop stond.

In de *Bijbel* worden eveneens problemen rond de potentie beschreven (I Koningen 1). Toen koning David oud en der dagen moe was bracht men hem een jonge maagd in de hoop hem zo weer enig élan te verschaffen. Tot teleurstelling van zijn onderdanen leidde dat echter niet tot het gewenste resultaat. In Oud-Testamentische taal: de koning "bekende" haar niet. In de 2e eeuw na Christus waren er zelfs mannen die zich op grond van een bijbeltekst lieten castreren (Mattheus 19 vers 12). Op grond van dezelfde bijbeltekst was het binnen de 18e-eeuwse Roemeense sekte der Skopzen te doen gebruikelijk om, nadat men nageslacht had voortgebracht, niet alleen de testikels, maar ook het grootste deel van de penis te laten verwijderen. Aanvankelijk deed men dat met gloeiend hete ijzeren staven, later kwam er toch het mes aan te pas. Men noemde het teken het "*Grote Heilige Zegel*". Bleef de penis staan, dat heette het "*Kleine Heilige Zegel*". De Skopzen werden als aardige, voorkomende, aanhanke-lijke en dankbare mensen beschreven (Hirschfeld, 1926). Zij waren zeer gesteld op uiterlijk vertoon, gingen vaak ter kerke en hielden van paarden. Een groot aantal sekteleiden was dan ook werkzaam als koetsier. Veel meer is er over deze bijzondere sekte helaas niet bekend geworden.

* Dr M.F. van Driel, uroloog. Academisch Ziekenhuis Groningen, afdeling Urologie, Oostersingel 59, 9713 EZ Groningen.

^o Geaccepteerd voor publicatie 10 maart 1994.

De Middeleeuwen

Net als de bevrijde vrouwen van nu werden in de Middeleeuwen heksen ervan beschuldigd impotentie te veroorzaken (Sigerist, 1943). Heksen veroorzaakten impotentie door gebruikmaking van de ligatuur - de kunst om in draden of leren riemen knopen te leggen, die tot seksueel onvermogen bij de man leidden door een soort van overdrachtelijke magie. De methode hield in, dat de heks een toverformule toepastte, waarbij knopen in een touw werden gelegd, dat ze dan verstopte, waarna de impotentie bleef voortduren tot het touw door het ongelukkige slachtoffer gevonden werd. Werd het touw nooit gevonden, dan was de impotentie permanent. Heksen konden ook impotentie veroorzaken met behulp van toverdrankjes. Op dezelfde wijze konden zij echter de potentie herstellen. Heksen functioneerden derhalve als prima sekstherapeuten (zie ook van Emde Boas, 1985).

Impotentie door zelfcastratie was in de Middeleeuwen ook in onze contreien geen onbekend verschijnsel, zo blijkt uit de annalen van het Zwolse klooster Windesheim (Acquoy, 1876). Op 23 augustus 1451 verleende Nicolaas van Cusa, als pauselijk legaat, aan de priors van alle tot het Kapittel van Windesheim behorende kloosters volmacht om "hunne onderhoorigen, die zich castreerden of op andere wijze verminken en aan de gevolgen daarvan sterven buiten het kerkhof en heimelijk te begraven". Kennelijk was het kerkelijk gezag tot de overtuiging gekomen dat zelfcastratie geen teken des geloofs was. Eunuchs werden dan ook letterlijk en figuurlijk op één hoop gegooid met heksen, kettters, armen en geestesgestoorden.

In de westerse cultuur is aan seks met een slappe penis nooit positieve aandacht geschonken. Kerkvader Augustinus (354-430) had al uitgesproken dat er bij de seksuele omgang altijd hoop op bevruchting moest zijn. En dat kon vroeger in ieder geval alleen met een stijve penis. "Gaat heen en vermenigvuldigt u", staat er in Genesis. Welnu, impotente mannen konden dat niet en schonden daarmee het sacrament van het huwelijk. In navolging van Augustinus achtte het kerkelijk recht het vanaf de 13e eeuw een zonde wanneer impotente mannen in het huwelijk bleken te zijn getreden. Zij konden om die reden dan ook bij een kerkelijke rechtbank worden aangeklaagd. Onder de titel "*Le Tribunal de l'Impuissance*" schreef een Franse historicus er een zeer interessant boek over (Darmon, 1979).

In de lagere klassen was het meestal de omgeving die het initiatief nam tot een proces, in de hogere kringen trad vaak de echtgenote als eiseres op. De inzet was schadevergoeding, alsof hen een kreupel paard was verkocht. Oudere vrouwen vochten door middel van het impotentieproces vetes uit over erfenissen en jongere vrouwen grepen het middel aan om wraak te nemen bij seksuele moeilijkheden of relatieproblemen. Mannen met niet-ingedaalde testikels werden eveneens aangeklaagd:

"Sebastiaan Rouillard, één der geleerdste advocaten van het parlement van Parijs, pleitte in den jare 1600 voor eenen edelman, die door zijne vrouw van onvermogen werd beschuldigd. Zij had hare zaak gewonnen bij het officiaal van Sens en bij de gedelegeerden van de primatie van Lyon. De lijder appelleerde van hunne uitspraak, en verkreeg van de heilige apostolische stoel commissarissen om de zaak in het laatste ressort te beslissen. Rouillard, zijn advocaat, gaf eene memorie uit, waarin bewezen werd, dat een man, zonder duidelijk zichtbare zaadballen geboren, doch al de overige kenmerken van mannelijkheid bezittende, zeer wel in staat was om zijne huwelijksplichten te volbrengen. De edelman was zoodanig geboren, en het was op dit gebrek, dat zijne vrouw zich grondde, om hem van onvermogen te beschuldigen. Hij hield vol, dat hij den bijslaap volkomen volbracht had, niet door de belachelijke middelen,

die zij veronderstelde, maar op de natuurlijke wijze van zijn sekse. Hij verlangde, dat men hem visiteeren zou, en als alles afdoend en sprekends bewijs, dat hij onder deze omstandigheden geven kon, bood hij zich tot een gerechtelijk onderzoek aan, om met de proef te bewijzen, dat zijn roede zich kon oprichten, dat hij die kon inbrengen, en zaad uitwerpen, ofschoon men hem dit betwistte. De rechters hadden noch visitatie, noch gerechtelijk onderzoek gelast, daar de vrouw gezegd had, dat deze beide zaken haar schaamtegevoel kwetsten" (Duvidier, 1921).

Vanaf de 16e eeuw werden steeds meer impotentieprocessen gevoerd. Tijdens de processen werden de seksuele functies van de aangeklaagde op de proef gesteld: de aangeklaagde moest hoe dan ook blijken kunnen geven van een stevige erectie. Een uit theologen, artsen en vroedvrouwen samengestelde jury beoordeelde het resultaat. Uit de procesverslagen blijkt dat de juryleden zo nodig zelfs 's nachts aan het bed van de aangeklaagde vertoefden om de nachtelijke erecties te beoordelen. De rituelen rond deze impotentieprocessen bevestigden indirect de macht van de katholieke kerk. Aanvankelijk was er nog sprake van enige vorm van discretie, maar in de loop van de 16e eeuw namen de kerkelijke autoriteiten de sprong van geestelijk naar daadwerkelijk voyeurisme (de Wit, 1987). Toen werd niet alleen een demonstratie van het stijve lid verlangd, maar moest ook de "elasticiteit en natuurlijke beweging" worden getoond. Natuurlijk was dit ten langden leste ook niet meer genoeg en moest het echtbaar in aanwezigheid van de jury coïteren, de zogenaamde congressus. Pas in 1677 werden de impotentieprocessen afgeschaft.

Wetenschappelijke fantasieën

Eén van de eersten die zich op wetenschappelijke wijze met de erectie bezig hield was Leonardo da Vinci (1452-1519) (Belt, 1965). Hij weerlegde het middeleeuwse idee dat een erectie tot stand kwam als gevolg van de ophoping van lucht. Na onderzoek bij opgehangen misdadigers concludeerde deze veelzijdige geleerde dat de erectie daarentegen tot stand kwam door ophoping van bloed.

Reinier de Graaf (1641-1673), een Delftenaar, had een soort injectiespuit uitgevonden, waarmee hij velerlei onderzoek deed bij overledenen (de Graaf, 1668). Toen hij bij één van hen water in de arteria hypogastrica spoot, zag hij tot zijn verbazing dat de zwellichamen van de penis zich vulden. Eén van zijn conclusies luidde dat de erectie het resultaat was van veneuze stase. De perineale spieren speelden naar zijn mening hierbij een belangrijke rol. Het zou nog lang duren voor er méér bekend werd over de erectie. Pas in 1863 werd aangetoond dat door het electrisch prikkelen van bepaalde parasympatische zenuwen afkomstig uit het sacrale ruggemerg een erectie kon worden opgewekt (Eckhardt, 1863).

Aan het eind van de 19e eeuw meenden de medici dat impotentie vrijwel zeker het gevolg was van seksuele uitpattingen of overmatige zelfbevrediging. *"De organist kan de bijslaap niet volbrengen, zijn lid heeft zijn veerkracht daartoe, het vermogen tot oprichting verloren. Het edele vocht, zijn kracht, zijn mannenwaarde, zijn schoonheid is verloren. De bron waaruit energie, geestkracht, moed en fierheid, talent en genot opwelden, is opgedroogd, dat alles is roekeloos verspild; wellicht is er nog iets overgebleven, dat weinige is echter dun, waterachtig, krachteloos en ontvloeit bovendien te spoedig"*, aldus een anoniem geneesheer uit die tijd (de Vries, 1976).

Door de opkomst van de psychoanalyse verdween bovengenoemde interpretatie echter

geleidelijk aan weer naar de achtergrond. De leerlingen van Freud meenden dat meer dan 90% van de gevallen van impotentie psychogeen bepaald was, een mening die door vele dokters - niet door Freud zelf - werd overgenomen.

Al vóór de eeuwwisseling waren er ook in Nederland al "pisbuisdeskundigen" met belangstelling voor het mannelijk onvermogen. In 1898 publiceerde één van het in het Medisch Weekblad voor Noord- en Zuid-Nederland een artikel over dit onderwerp. Een citaat: *"In deze materie hebben de "Hamröhren-specialisten" zeker niet het hoogste woord te voeren. Maar een woordje meespreken mogen zij toch zeker wel, al ware het alleen om deze reden dat de meeste impotente zich om raad tot hen wenden. Zoo komen deze specialisten er vanzelf toe ook van dit onderdeel der geneeskunst eenige notitie te nemen. Want zij leren al spoedig inzien dat de meeste impotente zeer beklagenswaardige individuen zijn, die een beter lot verdienen dan in handen te vallen van gewetenlooze kwakzalvers, wat helaas zoo dikwijls gebeurt"* (van der Spek, 1898).

Deze arts wees er in zijn artikel verder op, dat veel lichaamsbeweging impotente mannen van hun kwaal kan bevrijden. Paardrijden en fietsen raadde hij echter af.

Eerste helft van de 20e eeuw

Ná 1900 lieten in Nederland de somatisch gerichte artsen het probleem impotentie links liggen. In de ons omringende landen bleef men op dit terrein wel actief. Er werden met betrekking tot de anatomie en fysiologie van de erectie verschillende theorieën ontwikkeld. Als metaforen werden onder meer galvanische stromen, electromagneten en batterijen gebruikt. In therapeutische zin kwam men echter niet verder dan het voorschrijven van allerlei testosteron-preparaten. Papaverine en yohimbine, stoffen waarvan men ook toen al meende dat zij de geslachtsdrift opwekken, werden anno 1921 door een Duitse onderzoeker samengevoegd tot papaverine-yohimbine-tartraat (Wolffenbuttel e.a., 1992). Met deze verbinding werd uitgebreid dierexperimenteel onderzoek gedaan. Volgens de onderzoeker toonden katers na systemische toediening typisch krols gedrag. Bij ratten onder narcose werd maximale bloedvatvaatverwijding in het kleine bekken waargenomen. Ook werd vastgelegd bij welke doses een kat, kikker, konijn, en muis het loodje legden. Mannelijke impotentie kostte zo vele dieren het leven! De eerste proefpersonen waren mannen lijdend aan syphilis in het eindstadium. Medisch-ethische commissies bestonden toen nog niet. De resultaten van het onderzoek werden ook niet gepubliceerd.

In dezelfde periode maakte Serge Voronoff in Parijs furore met zijn apetestikelextracten. Volgens hem brachten deze extracten een verjonging van lijf en alle leden tot stand (Voronoff, 1930). Een Amerikaanse professor presteerde het om testisweefsel van kort tevoren overleden mannen in de buikspieren van - levende - impotente mannen te transplanteren (Lespinasse, 1918). Wanneer iemand zelfmoord had gepleegd of er een executie had plaats gevonden, was hij er als de kippen bij om de testikels zo "vers" mogelijk te kunnen verwijderen. De impotente ontvanger van het donorweefsel werd ondertussen door zijn assistenten klaar gemaakt voor operatie.

Een andere chirurgische behandeling was het onderbinden van de peniele venen. Al in 1908 verklaarde de uroloog Lydston dat de goede resultaten gevolg waren van de relatieve afvloedbelemmering en de dientengevolge rijkelijk grotere penis. *"Hoe groter de penis na de operatie is, des te meer raakt de patiënt hiervan onder de indruk. Hij denkt dat de operatie*

succes heeft gehad en zijn zelfvertrouwen keert terug. De goede resultaten blijken veelal blijvend, zelfs nadat zich op den duur collateralen hebben ontwikkeld" (Lydston, 1908). Ondanks zijn optimistische uitspraken raakte de operatie echter al snel in de vergetelheid. De lange-termijn resultaten waren slecht.

Ervan overtuigd zijnde dat de traditionele psychotherapeutische aanpak soms weinig effect sorteerde, gebruikten twee Engelse psychiaters vanaf 1940 tot 1960 zogenaamde "Coitus Training Apparatuur" (Russel, 1959). De penis kon hiermee worden gespalkt, zodat de man in staat werd gesteld om toch te coïteren. Het was de bedoeling met behulp van deze apparatuur de vicieuze cirkel van faalangst en impotentie etc. te doorbreken. Kennelijk was ook toen al duidelijk dat bepaalde mannen niet gemotiveerd zijn voor welke gesprekstherapie dan ook.

Het operatief inbrengen van een erectieprothese vond voor het eerst plaats in 1936. Ter reconstructie van een traumatisch geamputeerde penis implanteerde een plastisch chirurg een stukje homologe ribkraakbeen (Bogoras, 1936). Hij gebruikte kraakbeen omdat hij bij veel zoogdieren de aanwezigheid van een penisbotje geobserveerd had. Helaas bleek het kraakbeen na verloop van tijd geresorbeerd te worden. Om die reden werden in de jaren '50 synthetische prothesen ontwikkeld. Aanvankelijk werden deze weliswaar in de penis, maar buiten de zwellichamen aangebracht. Probleem bleek dat na verloop van tijd de prothesen de huid doorboorden. In 1960 werd de heden ten dage nog gangbare techniek beschreven, waarbij twee, al dan niet oppompbare, cilinders in de zwellichamen worden geplaatst en deze als het ware opvullen (Beheri, 1960). Het sponsachtige zwellichaamweefsel gaat daarbij definitief verloren.

Recente ontwikkelingen

Door een ongelukje ontdekte een Franse chirurg op 25 juni 1980 dat door intracaverneuze toediening van papaverine een erectie kon worden opgewekt. Tijdens een vaatchirurgische ingreep spoot hij abusievelijk papaverine in een verkeerd bloedvat, waarna een 2 uur durende erectie optrad. Het duurde 2 jaar alvorens hij erover publiceerde (Virag, 1982). Ten tijde van de Tweede Wereldoorlog werd de penis door militaire chirurgen overigen al gebruikt om bij soldaten in een diepe shock op snelle, efficiënte wijze forse hoeveelheden bloed toe te kunnen dienen (Newman et al., 1964).

De intracaverneuze injectietherapie, waarbij de man zichzelf een injectie in de penis geeft met een vaatverwijdend middel, is betrekkelijk nieuw. Men gebruikt ofwel papaverine sec of een combinatie van papaverine met phentolamine. Onder de merknaam Androskat® werd de laatstgenoemde combinatie in 1992 in Nederland officieel geregistreerd voor intracaverneus gebruik bij diagnostische procedures. Sinds kort mag het ook voor therapeutische doeleinden officieel worden toegepast.

Magische leguanensoep

In elke cultuur bereiden mensen minnedrankjes om naar believen de potentie op te kunnen hogen of te herstellen. Dit heeft er toe geleid dat in Azië de neushoorns, zowel de Indische, de Javaanse en de Sumatraanse, vrijwel zijn uitgestorven. De Afrikaanse wordt ernstig in zijn

bestaan bedreigd. Vooral in Oost-Azië en in het Midden-Oosten meent men dat gebruik van fijn gemalen hoorn de potentie kan herstellen. Dat heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de paring bij neushoorns bijna een uur in beslag neemt.

De Nederlanders hebben echter wat dat betreft ook geen schone handen. In het Koninkrijk der Nederlanden, op Curaçao, is het nog niet zo heel lang geleden dat de leguaan met uitserven werd bedreigd. Soep, gemaakt van dit prachtige dier, zou impotentie doen verdwijnen (het geslachtsorgaan van de leguaan heeft een dusdanige vorm, dat het lijkt alsof hij 2 penis-zen bezit).

Wellicht dat impotente mannen beter geholpen worden door het oprichten van een nationaal netwerk van zelfhulpgroepen, zoals dat in de Verenigde Staten is verzezen onder de naam "Impotents Anonymus". Zoals uit deze betiteling blijkt, vergelijken lijdens aan impotentie zich hierin met alcoholisten. Het netwerk is in 1982 opgericht door The Impotence Institute of America, schepping van een miljonair, die na jarenlange psychotherapeutische behandeling eindelijk zijn levensgeluk hervond dankzij een erectieprothese. Invoelbaar is dat hij in het bestuur van zijn Instituut uitsluitend urologen benoemde. Het door deze miljonair en zijn echtgenote geschreven boek "*It Is Not All In Your Head*" heeft inmiddels gretig aftrek gevonden (MacKenzie, 1988).

C'est mourir un petit peu

Impotentie is niet altijd te verhelpen. Voor menig man is het echter al een hele opluchting om eens vrijuit over gevoelens van onvermogen, faalangst of ogenschijnlijke berusting te kunnen praten. Meer dan wij als urologen denken hangt de seksuele beleving ook samen met een al dan niet bewust bezig zijn met het doel van het bestaan, met het al dan niet tevreden zijn met de rol die we op deze wereld vervullen. Misschien moeten niet alleen urologen, maar alle hulpverleners vooral dat aspect meer voor ogen houden.

Als er aan het eind van de 20e eeuw één brandende cultuurfilosofische kwestie is, dan is het wel de herwaardering van de kwetsbaarheid en vergankelijkheid van ons bestaan. We leven in een maatschappij waarin het gezonde, vitale, jonge, mooie en potente lichaam tot maatstaf is verheven. In feite is dit ideaal van het lichaam als "de altijd en eeuwig goed functionerende machine" gebaseerd op verdringing, niet alleen in de hedendaagse cultuur, maar vooral ook in en door ons zelf. De verdringing van de onloochenbare realiteit dat ieder van ons een lichaam bewoont dat vergankelijk is, dat het - ten dele - af kan laten weten, dat ziek kan worden en, dat op een dag zal sterven. Een Franse uitdrukking geeft het met betrekking tot impotentie zo duidelijk aan: "L'impuissance, c'est mourir un petit peu".

Summary

Impotence throughout the ages

Man's deep-rooted fear of impotence is evident in all cultures throughout the ages. Recorded data on impotence from the past 4000 years are presented in context.

Literatuur

- Acquoy, J.G.R. (1876). *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*. Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Utrecht.
- Beheri, G.E. (1960). Surgical treatment of impotence. *Plastic & Reconstructive Surgery*, 38: 92-96.
- Belt, E. (1965). Leonardo the Florentine. *Investigative Urology*, 3: 100-106.
- Bett, W.R. (1951). The os penis in man and beast. *Proceedings of the Royal Society of medicine*, 44: 433-36.
- Bogoras, N.A. (1936). Über die volle plastische Wiederherstellung eines zum Koitus fähigen Penis. *Zentralblatt Chirurgie*, 22: 1271-755.
- De Bijbel (1970). Vertaling in opdracht van het Nederlands Bijbel Genootschap. NBG, Amsterdam.
- Darmon, P. (1979). *Le Tribunal de l'Impuissance*. Editions du Seuil, Paris.
- Duvidier, G. (1921). *Gids voor lijders en lijdereessen aan ziekten der urine- en geslachtswerktuigen*. Aanzienlijk vermeerderd en verbeterd door docter A. Moussaud. Van Goor en Zonen, Gouda.
- Eckhardt, C. (1863). Untersuchungen über die Erektion des Penis beim Hund. *Beitragen Anatomie und Physiologie*, 3: 123-126.
- Emde Boas, C. van (1985). *Geschiedenis van de seksuele normen*. Dekker & van de Begt, Nijmegen.
- Hirschfeld, M. (1926). *Geschlechtskunde - I. Band: Die körperseelischen Grundlagen*. Julius Püttmann, Stuttgart.
- Graaf de, R. (1668). *Virorum organis inservientibus, de clysteribus et usu siphonus in anatomia*. Ex Officina Hackiana, Roterodamensis.
- Lespinasse, V.D. (1918). Impotence: its treatment by transplantation of testicle. *Surgical Clinics of Chicago*, 2: 281-84.
- Lydston, G.F. (1908). The surgical treatment of impotence. *American Journal of Clinical Medicine*, 15: 1571-1575.
- MacKenzie, B & E (1988). *It is not all in your head*. Dutton, New York.
- Newman, H.F., J.D. Northrup, J. Devlin (1964). Mechanism of penile erection. *Journal of Urology*, 1: 350-353.
- Russell, G.L. (1959). Impotence treated by mechanotherapy. *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, 52: 872-77.
- Sigerist, H.E. (1943). Impotence as a result of witchcraft. In: *Essays in Biology*. University Press, Berkely, California.
- Spek van der, J. (1898). Therapie bij impotentia coëundie. *Medisch Weekblad voor Noord- en Zuid-Nederland*, 5: 14-17.
- Sushruta Samhita (1963). *An english translation based on original sanskrit text*. The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi, India.
- Virag, R. (1982). Intracavernous injection of papaverine for erectile failure. *Lancet*, 2: 938.
- Voronoff, S. (1930). *Testicular grafting from ape to man*. Translated by Theodore Merrill. Brentano Ltd, London.
- Vries de, L. (1976). *Ha dokter Ho dokter, knotsgekke geneeskunde uit grootvaders tijd*. De Haan, Haarlem.
- Wolffenbittel, K.P., M.F. van Driel, W.C.M. Weijmar Schultz, H.J.A. Mensink (1992). Papaverine bij erectiele dysfunctie: de geschiedenis. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 16: 253.
- Wit de, B. (1987). Een morbide wil tot weten. *Vrij Nederland/Boekenbijlage*, 29 augustus.